

НАЦІОНАЛІЗМ І ПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ

Політичні ризики пов'язані з усім суспільством, а не лише з політикою. Ці ризики слід розуміти в широкому загальносуспільному контексті. Перше, чим переймається відповідальний політик, — це цілісність і виживання спільноти, за яку він відповідає. Загибель, розпад, дезінтеграція та деградація суспільства є перш за все політичною поразкою, ризик якої міститься в кожному політичному курсі та кожній політичній стратегії. Отож і можливими наслідками політичного ризику слід вважати, з одного боку подальше існування, згуртування, розквіт та розвиток суспільства; з іншого — його загибель, розпад, занепад.

Політика може вважатися ризикованою «грою», пов'язаною з інтеграцією/дезінтеграцією суспільства. Врешті-решт вона й була б просто грою, якби ставки у цій грі не були пов'язані з життям людей та їхніх об'єднань. Інакше кажучи, політика лише за формою гра, а по суті — це питання «життя й смерті». Для тих, хто сприймає політику як гру, слід усвідомлювати: це смертельна гра. Найгірше у випадку різноманітних гравців-політиканів те, що за їхню грайливість розраховується все суспільство, тоді як самі вони платять дуже рідко.

Ключовим питанням в політиці було й залишається питання розплати за політичні злочини. Особливо це стосується перехідних суспільств та новонароджених держав. Гравці-політикани плодяться в цих суспільствах та державах з неймовірною швидкістю. Частина з них шахраї, котрі грають винятково на приватний інтерес; частина — азартні авантюристи; частина — люди з психічними відхиленнями (ігромани, нарциси, мегаломани й клептократи). Однак об'єднує їх те, що вони ризикують не стільки собою, скільки іншими, скоріше — всіма.

Будь-яка політична дія ризикована не лише тому, що вона стосується всього суспільства, його цілісності й виживання, але й тому, що вона пов'язана з насильством, його застосуванням та нейтралізацією. Разом з тим, всі сегменти суспільства і всі типи суспільних відносин можуть стати джерелом політичних ризиків остільки, оскільки створюють потенційну загрозу цілісності й виживанню суспільства. Весь соціум становить середовище політичної діяльності, а отже й джерело ризиків для неї. Водночас власне

політика є доволі ризикованою діяльністю, тобто вона сама створює ризики для соціальної системи, особливо коли йдеться про політику авантюрну або політику бездіяльну.

Сучасний світ є не менш (а можливо навіть більш) конфліктним, ніж світ біполярний чи світ «балансу сил». Привертає увагу руйнівна дія низки факторів сучасної політики, які роблять конфліктну ситуацію особливо небезпечною, а політичну дію особливо ризикованою. По-перше, загрозливий руйнівний потенціал сучасних військових технологій. Причому цей потенціал властивий не лише засобам масового ураження, а навіть звичайнісінькій стрілецькій зброї. По-друге, загрозу становить відсутність стримуючих та обмежуючих факторів. Прикро визнавати, але навіть потужні військові арсенали не перешкоджають виникненню різноманітних конфліктів, переважно низької інтенсивності, тобто сучасні військові технології не виконують тієї стримуючої ролі, яку виконувала ядерна зброя в рамках системи біполярності. Відсутні також обмежуючі морально-релігійні та політико-етичні фактори, які діяли за часів системи «балансу сил». По-третє, всі спонуки, які підштовхували людство до конфліктів і воєн в попередні історичні епохи, зберігають свою актуальність донині, більше того з'явилися нові (інформаційні війни, боротьба за енергоресурси, глобальні демографічні зсуви, провокаційна діяльність організованої злочинності в міжнародних масштабах), а ті, що, здавалося б, відійшли в минуле (релігійний фанатизм та боротьба локальних політичних лідерів за домінування), сьогодні реактуалізувалися. По-четверте, під тиском, так званої, глобалізації руйнується тонка межа між внутрішньою і міжнародною політикою, створюючи загрозу швидкого переростання національного конфлікту та громадянської війни в конфлікт і війну міжнародні та навпаки — загрозу легкої інтерналізації міжнародного конфлікту чи війни. Царина національної політики дедалі менше виглядає цариною спокою і замирення, перетворюючись на залежну від сфери міжнародної політики і відкрити для будь-яких зовнішніх впливів.

Сучасна політика стає щедалі більш ризикованою. Передусім, мовиться про загрозу тотальної війни як невід'ємний компонент будь-якого політичного ризику. Ця загроза, хоча й змінила свої форми та соціальні механізми реалізації, не зникла. Тотальна війна — не обов'язково війна між великими військово-політичними блоками з потужним військово-технологічним потенціалом. Така війна може стати свого роду кумулятивним ефектом зростаючої

кількості конфліктів малої інтенсивності, коли, образно кажучи, дрібні капілярні кровотечі зіллються в потоки крові Третьої світової війни, котру так само не помітять і проґавлять, як і попередні дві. Слід з усією політичною відповідальністю та аналітичною відвертістю усвідомлювати, що навіть найменший конфлікт десь на периферії світової спільноти є внеском у можливу глобальну і тотальну війну. Таким чином, дрібненький політичний «вождь» чи локальний політикан, котрий провокує конфлікт у «своєму» рідному краї, насправді, ризикує не лише собою та цим краєм, а всім світом — його миром і стабільністю. На жаль, так звана глобалізація не породила етики глобальної відповідальності. Вона лише ініціювала нескінченну риторику з цього приводу, в якій вправляються домінуючі держави, їхні держави-сателіти та безліч провокаторів, котрих не влаштовує існуюча система міжнародних відносин. Політичний ризик безпосередньо пов'язаний з морально-етичними переконаннями того, хто ризикує. За відсутності стримуючих морально-етичних рамок можлива реалізація особливо ризикованих політичних курсів.

Відомо, що гра з аморальними партнерами є надто небезпечною. Причому таку аморальність слід розуміти не лише як банальне шахрайство та шулерство, але й як більш витончену і складну політико-нормативну стратегію «подвійних стандартів». Відсутність морально-етичних стримуючих рамок багаторазово примножує ризикованість політичної дії, створюючи ситуацію, коли моралізаторська риторика повертається до її ініціатора. На жаль, вже стало поширеною політико-етичною практикою, коли своїм союзникам і сателітам дозволяють те, що забороняють іншим країнам; коли власні злочини закидаються іншим державам, а самі ці злочини вважаються справедливою і виправданою політичною діяльністю.

Будь-яка політична стратегія передбачає врахування і планування політичних ризиків. Однак, чи можливе таке врахування та планування в середовищі політики, позбавленої об'єктивності й переповненої егоїстичними упередженнями та подвійними стандартами?

Попри загальні декларації про завершення епохи тоталітаризму як основного джерела воєн, загроза тотальної війни не зникла, породжуючи сумніви в тому, що часи тоталітаризму минулися. Ситуація навіть погіршилась: адже морально-релігійні та політико-етичні фактори, які за доби «балансу сил» утримували від війни, за сучасних умов перетворилися на конфліктогенні фактори.

Порівняння сучасної системи міжнародних відносин із системою «балансу сил» вочевидь не на користь першої. Причому, річ не лише в морально-релігійних та політико-етичних питаннях, але й в характерові розташування сил. Ось уже близько двох сторіч європейська та світова дипломатична думка переконана, що стабільний мир тримається на стабільному ж балансі сил. Утім, нині такого балансу якраз і немає. На макрорівні світова політика виглядає цілком стабільною, але на регіональних і локальних рівнях розгортається мережа конфліктів низької інтенсивності, які знизу підривають цю глобальну стабільність.

Стабілізуючий ефект однополярності не спрацьовує, а обсяг зовнішньополітичних ризиків прискорено зростає. Слід зауважити, що тоталітаризм — це не обов'язково війна. Особливо, коли йдеться про протистояння декількох тоталітаризмів, точніше — декількох тоталітарних міжнародних систем. Саме у випадку такого протистояння принцип «балансу сил» і спрацьовує. Інша річ, що маємо рівновагу, замішану на крові багатьох мільйонів жертв всередині кожної з цих тоталітарних систем; рівновагу, можливо, й стабільну з погляду міжнародної політики, однак, абсолютно репресивну з погляду політики внутрішньої. Сьогодні відсутній навіть такий міжтоталітарний баланс, не кажучи вже про складну та ефективну міждержавну рівновагу системи «балансу сил». Однополюсний світ ліберального тоталітаризму містить в собі, можливо, навіть більше загроз і ризиків, ніж всі попередні системи міжнародних відносин.

Політика здійснюється «в тіні» конфлікту й війни. Саме загроза війни і конфлікту робить політичну діяльність ризикованою. Політика виникла та існує через необхідність контролю за насильством. Політична система, яка неспроможна контролювати насильство, а особливо такі його крайні прояви, як війна і конфлікт, не має права на існування, та вона й не зможе існувати, оскільки буде просто зруйнованою внутрішнім спалахом насильства або його зовнішньою дією. Політична діяльність, що ризикує миром і спокоєм свого суспільства, може бути виправданою винятково імперативом цілісності та виживання цього суспільства. Інакше це — просто злочинна діяльність. Злочин завжди передбачає ризик, позаяк містить в собі загрози як для злочинців, так і для його жертв. **Політичним злочином слід вважати таке діяння, яке загрожує цілісності й виживанню всього суспільства.** Невиправданий ризик правлячої верхівки та провідників суспільства слід

вважати політичним злочином. Безвідповідально ризикований політичний крок також є політичним злочином. І перекладення наслідків власних ризиків на все суспільство є політичним злочином. Вся політична практика постбіполярного світу поволі реактуалізує саме поняття політичного злочину, яке впродовж останнього історичного періоду почало небезпечно плутатись з поняттям злочину кримінального. Політичний ризик передбачає відповідальність — відповідальність перед всім суспільством за нехтування інтересами цілого суспільства. Отже, політичний ризик опосередковано пов'язаний з проблематикою політичного злочину, з проблематикою загальносуспільних санкцій за ризиковані дії.

Політика, в її якнайширшому розумінні, пов'язана з контролем за насильством. Політична дія є завжди ризикованою, оскільки містить в собі загрозу спалаху насильства, а отже, й загрозу розпаду й загибелі всього суспільства. Політика є смертельною грою з насильством, яке в усій своїй ірраціональності лише «чекає» на те, аби вирватись з-під контролю політичної системи. Відповідно, чим більша загроза насильства, тим більший ризик і тим більша політична відповідальність. Без політичної відповідальності політична система або не проіснує довго, або буде вкрай дегенеративною, корумпованою і бездіяльною. Кожен, хто ризикує в політиці, повинен чітко бачити наслідки своєї ризикованої діяльності, яка цілком може бути витлумачена як політичний злочин.

Політика є подвійною суспільною практикою. Вона породжує ризики, вона й зобов'язана від них страхувати. Політика є об'єднавчою суспільною практикою. Політична система страхує ризики шляхом об'єднання. Однією з найпотужніших консолідуючих сил сучасності був і залишається націоналізм. «Націоналізм нехай навіть найменшою мірою, але цементує державні структури» — цілком слушно зазначає Ім. Валлерстайн¹. Тому мудра та виважена політика національного об'єднання є одним із головних політичних інструментів нейтралізації негативних наслідків ризикованої політичної дії або, як вважає Р. Брюейкер: «Націоналізм можна тлумачити як форму коригувальної політичної дії»². В позитивному плані таке коригування спрямоване на нейтралізацію негативних наслідків ризикованих політичних дій. Тому й постає питання: «Яким чином націоналізм це робить; яким чином націоналізм страхує політичні ризики?»

Існує три основні моделі націоналізму, кожна з яких по-своєму компенсує ризикованість політики. Передусім, державний

(«офіційний») націоналізм. Цей різновид націоналізму спрямований до захоплення державного механізму з наступною інкорпорацією його засобами різних етнорегіональних спільнот в єдину політичну націю. Інститут національної держави є тим політичним інструментом, який дає можливість і здійснювати ризиковані політичні кроки, і нейтралізувати їхні можливі негативні наслідки. Потужна національна держава, здійснюючи активну політику, розширює спектр політичних ризиків. Однак, ця сама державна міць нейтралізує негативні наслідки ризикованих політичних дій. Національний потенціал постає першою і головною відповіддю на суттєву ризикованість політики, тобто сила нації врівноважує ризики національної політики. Причому, йдеться про силу мудру, ґрунтовану на принципах виваженості та балансу.

Вже зазначалося, що особлива ризикованість політики передусім впливає з того, що вона має справу з насильством. Сучасна національна держава з цієї точки зору постає одним із найефективніших засобів мобілізації насильства і контролю над ним. Таким чином, інституція національної державності, зосереджуючи та дозовано застосовуючи насильство, його контролює. Без створеної націоналізмом національної держави, насильство або ж загрозово розפורшилося б між дрібними суб'єктами політичних відносин, або ж небезпечно зосередилося в рамках одного імперського центру. Завдяки націоналізму виникла можливість формування максимально мирної і стабільної системи міжнародних відносин як системи максимально автономних національних держав, котрі тим менше звертаються до насильства, чим більше утверджуються в своїй національній незалежності і чим більше етнічних груп вважають свої національні права вже реалізованими. Однак, слід наголосити, що йдеться лише про можливість. Нині ж можна лише констатувати, що націоналізм прийшов у політичний світ, де ризик війни був і залишається нормою. В сучасній політиці національні прагнення до державного самоутвердження стали заручниками попередньої войовничості, а також попереднього досвіду кожної окремої нації. Оскільки цей досвід у випадку багатьох націй був сповнений воєн, конфліктів та інших форм насильства, то й націоналізм успадкував цю схильність до насильства.

Сам по собі націоналізм є доволі миролюбним. Однак, він перебуває між двома вкрай конфліктогенними сферами — сферою міжетнічних відносин і сферою міждержавних відносин. Націоналізм, власне, більше перестраховує ризики, ніж їх продукує.

Національна держава може вважатися формою страхового товариства, яке захищає національне суспільство від ризиків, об'єктивно породжуваних політикою. Відповідно, чим сильніша національна держава, тим більше перестрахована нація і тим менш ризиковане її політичне існування. Національна сфера — сфера замирення і стабільності. Завдяки її сформованості загроза спалаху насильства мінімізується — принаймні, в рамках однієї нації.

Внутрішній мир, стабільність та національна уніфікація досягаються внаслідок використання багатьох політичних інструментів державницького «офіційного» націоналізму. «Політичні важелі офіційного націоналізму: обов'язкова початкова освіта під опікою держави, державна пропаганда, офіційне переписування історії, мілітаризм»³. Варто ще згадати об'єднуючий та умиротворяючий ефект єдиного національного ринку та єдиної правової системи, які також формуються, головним чином національною державою. Особливе значення має розвиток національних збройних сил, адже потужна національна армія перестраховує націю від значної частини зовнішньополітичних ризиків.

В процесі державотворення формується найменш агресивна і найбільш миролюбна форма націоналізму — націоналізм територіально-політичний, який, нейтралізуючи нетерпимість етнічного націоналізму, постає джерелом виживання держави на міжнародній арені. На думку Е. Сміта, «для територіальних націоналістів справжню вагу має тільки активна участь усіх громадян на територіально-громадянській основі»⁴. Він же стверджує, що саме «держава була необхідною передумовою і матрицею для формування вірності нації, такої очевидної в наш час»⁵. Однак прагнення територіальних націоналістів до територіально-громадянської цілісності мають ґрунтуватися на культурно-духовній спільності. Адже, як цілком справедливо відзначає Ф. Тьоніс: «Спільність місця можна тлумачити як взаємозв'язок тваринного життя, а спільність духу — як взаємозв'язок життя свідомого, і цю останню спільність у її поєднанні з попередніми можна вважати властиво людським, найвищим видом спільноти»⁶.

Культурний націоналізм також відіграє свою роль у нейтралізації ризиків політичної діяльності. Завдяки цьому різновиду націоналізму утворюється однорідна та уніфікована ціннісна сфера політичного миру і політичної довіри. Таким чином, політична нація застраховується від загроз внутрішніх розколів, розбрату, перетворюючись на комунікативну сферу взаєморозуміння. В цей

ціннісний спосіб спектр ризиків, які неминуче породжуються політичним життям, суттєво звужується. Культурно-гомогенна нація менше ризикує своїм політичним майбутнім, ніж суспільство, поділене на автономні ціннісні сегменти⁷.

Культурний націоналізм формує те, що прийнято вважати національною ідентичністю. Він формує ціннісний стрижень нації, її уявлення про себе та світ. В свою чергу, національна ідентичність дає змогу сформулювати національні інтереси: адже, як вважає А. Вендт, інтереси формуються на підставі ідентичності⁸. Завдяки культурному націоналізму, нація починає розуміти, чим саме вона ризикує на міжнародній арені та у внутрішній політиці, тобто через національну культуру та сформовану нею національну ідентичність визначаються ставки політичного ризику. Отже, культурний націоналізм визначає те, чим нація ризикує. Державний («офіційний») націоналізм надає засоби нейтралізації негативних наслідків ризикованої політичної дії. Нарешті, ідеологічний націоналізм легітимізує політичну діяльність, яка тією чи іншою мірою неминуче буде ризикованою.

Ідеологічний націоналізм також може відігравати свою роль у зменшенні ризиків політичної діяльності. «Модерні нації легітимізуються через універсально застосовну ідеологію — націоналізм. Як ідеологія націоналізм уважає, що світ ділиться на нації і кожна має свій характер та призначення; що найперша лояльність людини — до нації; що нація є джерелом будь-якої політичної влади; щоб бути вільною й реалізуватися, людина має належати до нації; що кожна нація має виражати свій справжній характер, будучи автономною; і що мирний і справедливий світ можна збудувати лише на основі автономних націй»⁹. Разом з тим, «націоналізм як ідеологія — це доктрина про органи політичної вади і низка рекомендацій щодо природи можновладців. Це доктрина також про узаконені загальні відносини таких органів»¹⁰. Однак, ця його роль значно поступається моделям державницького («офіційного») націоналізму і культурницького. Однієї вірності певній ідеологічній системі вочевидь недостатньо аби зберегти цілісність нації, що підтверджується думками С. Хантінгтона з приводу американського кредо¹¹.

Три моделі націоналізму створюють, відповідно, потрійний захист від наслідків завжди ризикованої політичної діяльності. Головна роль в страхуванні політичних ризиків належить державному націоналізму. Свою роль також відіграє націоналізм культурний і найменшою є роль націоналізму ідеологічного. Винятково потуж-

на національна держава дає змогу робити ризиковані кроки і нейтралізувати їхні негативні наслідки. Культурний націоналізм є, переважно, пасивним захисним засобом, а роль ідеологічного націоналізму — взагалі вторинна.

¹ Валлерстайн І. Миросистемный анализ: введение / Иммануил Валлерстайн; пер. с англ. Н. Тюкиной. — М.: Территория будущего, 2006. — С. 140.

² Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в Європі / Роджерс Брюбейкер; пер. з англ. О. Рябов. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 114.

³ Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон; пер. с англ. В. Г. Николаева — М.: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. — С. 124.

⁴ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Тарашук. — К.: Основи, 1994. — С. 124–125.

⁵ Там само. — С. 68.

⁶ Тьоніс Ф. Суспільство та спільнота Основні поняття чистої соціології / Фердинанд Тьоніс. — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 27–28.

⁷ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. Г. Касьянов. — К.: Таксон, 2003. — С. 93.

⁸ Wendt A. Anarchy Is What State Make of It: The Social Construction of Power Politics / Alexander Wendt // International relations theory: realism, pluralism, globalism and beyond / Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi. — [Boston]: Allyn and Bacon, [1999]. — P. 438.

⁹ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 82.

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. — С. 99.

¹¹ Хантингтон С. Кто мы?: вызовы американской идентичности / Самюэль Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2005. — С. 115–119.